

Buzás Gergely

Sárkány Ambrus érdi udvarháza

2013

MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

Budapest környékének egyik méltatlanul elfeledett középkori emléke Sárkány Ambrus érdi udvarháza. A magyar műemlékvédelem "fénykorában", 1971-ben lebontott érdi kastély feltehetően felmenő falaiban is jelentős részleteket őrizhetett ebből a középkori épületről, de az akkor még szerencsésen megmenekült és még ma is álló, hatalmas, dongaboltozatos pincéje teljes egészében középkori.¹ Sajnos ennek a jövője is bizonytalan: sem jogi, sem fizikai védelmében nem részesül, ezért különösen fontos felhívni rá a figyelmet, mielőtt e jelentős építmény utolsó maradványaként ez is bégképp az enyészetbe kerülne.

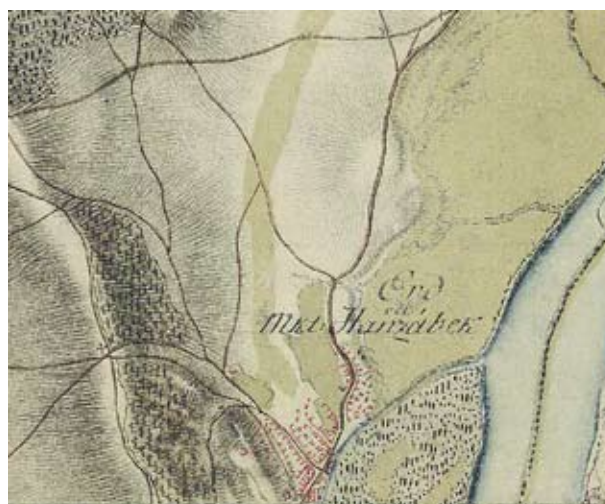
A középkori Érd, a mai Érd-Ófalu, a Duna partján, az érdi sziget mellett, a százhalombattai fennsík észak felé meredeken leszakadó pereme alatt fekszik. A település létét régészeti leletek a XII-XIII. századtól igazolják.² Első okleveles említését 1243-ból ismerjük, amikor Thadeus fia Érdi János 10 márkáért eladta öröklött érdi birtokát a sziget felével és 6 szabadossal együtt a Nána-Beszter nembéli Chom fia Berki Mihály veszprémi ispánnak. Az oklevélből megtudjuk, hogy a birtok szomszédja az Ócsai premontrai prépostság volt. 1244-ben Mihály, és a az ócsai

2. Érd a II. katonai felmérésen

1 Ábel Andrásnak és Kovács Olivérnek tartozom köszönettel, amiért felhívták figyelmemet a kastélyra és középkori előzményeire, valamint segítségemre voltak a szakirodalom felkutatásában.

2 MRT 7. 96.

1. Érd az I. katonai felmérésen

prépost elhatárolták földjeiket.³ A határjárás fennmaradt szövege szerint a két birtok közti határ a nagy kikötő felett indult⁴, majd a közút mentén haladt a hegy ormáig⁵, onnan a Beruch falu (Berki- a mai Érd-Parkváros helyén)⁶ felé vezetett tovább a királyi fegyvernökök földjéig, aztán egy oszlopig⁷, majd egy dombig⁸. Bár a szöveg hiányos, mégis viszonylag jól rekonstruálható belőle a XIII. század közepi Érd helyrajza. A település ezek szerint már a XIII. század első felében három részből állt. A középső volt Thadeus majd fia János birtoka. Mivel Jánost Érdinek nevezik a források, minden bizonnyal itt is lakott. Az ő, később Berki Mihály kezébe került birtokrésze az országúttól északnyugatra esett, délnyugatra a domborig, északkeletre pedig valószínűleg egy római mérföldköig

3 Györffy IV. 1998. 570.

4 A kikötőt minden bizonnyal ott kell keresnünk, ahol az országút elérte a Dunapartot. Ez a pont a mai Termál Hotelnél van.

5 A közút a mai Római út, amely még a XVIII. századi, I. katonai felmérésen is a dél felé haladó főút volt. Ez mélyútként kapaszkodik fel a falut délről határoló dombperemre. Minden bizonnyal ezt a peremet nevez az oklevél „rostrum montis”-nak.

6 MRT 7. 96, 101-102.

7 „ad columpnam” kifejezés talán egy római mérföldkövet jelölhet. Egy ilyen mérföldkő került elő a Csillag (Hideg) Csárdától DNY-ra, a római út és a székesfehérvári országút (ma Budafoki út) kereszteződésénél ott ahol a római út eléri a Duna holtágát. (MRT 7. 103.)

8 Valószínűleg az Akasztódomb, Érd-Ófaltól északra, egy Duna holtág partján, a mérföldkőtől kb. 1 km-re

3. Az 1244-es érdi hetárjárás rekonstrukciója. 1) a nagy kikötő, 2) a közút és a hegygerinc keresztesződése, 3) a fegyvernőkök földjének határa, 4) oszlop – római mérföldkő, 5) domb

terjedt ki. Ez a mai kastély alatti településrészt és a hozzá tartozó, északra és északkeletre elnyúló földeket jelenthette. Az úttól délkeletre, a Dunapartig tartó terület, a mai plébániatemplom környéke lehetett az ócsai prépostság birtoka. Érdi János majd Berki Mihály földjét északról a királyi fegyvernőkök földje határolta, amely feltehetően nagyjából Érd mai városközpontjának a helyén feketett. A fegyvernőkök földje különösen fontos lehetett Mihály majd fia Tamás számára, mert ez választotta el érdi földjüket a családjának egyéb birtokaitól: Berkitől, Sósoktól, Tárnoktól,⁹ illetve a távolabbi sasadi birtokrészekről.¹⁰ Ezért 1278-ban Tamás IV. Lászlótól adománylevelet szerzett a fegyvernőkök földjére is, majd ezt 1291-ben III. End-

9 Mihály nagybátyját, Nána fia Nánát már egy 1228-as oklevél Berkiben lakónak említi (MRT 7. 101.). 1256-ban Mihály és testvére István is Berkiben lakott. Sósoktat még 1233-ban kapta Nána az 1231-es galíciai hadjáratban, Jaroslól elfoglalásánál szerzett érdemeiért II. Andrástól. Mihály és István 1260-tól tárnoki földekért pereskedtek. (Karácsonyi 1900. 1095-1096.)

10 1256-ban Nána fia Nána eladta egy sasadi szabadosát unokatestvéreinek Berki Chom fia Mihálynak és Istvánnak (Györffy IV. 1998. 695.).

rével is megerősítette. Tamás tovább bővítette birtoktömbjét észak felé Diódi földekkel, és az övé volt Eben falu,¹¹ valamint Keszi részei is.¹² 1290 után visszavásárolta a dominikánus apácáktól az időközben az ő kezükre jutott Sósoktat.¹³ Ezt a XIII. században Berki körül kialakított jelentős birtoktömböt Berki Tamás magtalan halála után, 1323-ban I. Károly király Szécsényi Tamásnak adományozta.¹⁴ Szécsényi Tamás utóda László 1454-ben 2000 forintért eladta Érd és Berki felét Keszi Mihály fiának Benedeknek.¹⁵ Az 1461 körül elhunyt Keszi Benedek fiai, László és Imre már Berkiről neveztek magukat, minden bizonnyal itteni kúriá-

11 1293-94-ben ilyen földekért pereskedik, halála után pedig Diódot és Ebent is I. Károly mint magtalanul elhunyt Tamás faluját adományozza el. (Györffy IV. 1998. 569.)

12 Berki Tamásnak 1270-ben már birtokrészei voltak itt. (Györffy IV. 1998. 642-643.)

13 MRT 7. 224.

14 Bakács 1982. 181-182. 610. reg.; MRT 7. 101-102.

15 Keszi Benedek országbírói ítélmester, Hont megyei nemes volt, budai házzal is rendelkezett. (Kubinyi 1994. 264.)

jukban éltek. Érdi birtokrészeiket 1485-86-ban eladták Bornemissza Jánosnak. Rokonuk Keszi György szintén birtokolt érdi javakat.¹⁶ Érden rajtuk kívül megjelentek más birtokosok is a XV. században: 1448-ban a Gutori Nagy (később Haraszi) és a Kálnai családok tagjai birtokoltak egy érdi, berki és százhalmi földről álló uradalmat, amit 1450-ben Hunyadi János adományával gyarapítottak, majd 1467-ben eladtak Sthoz Egyed budai polgárnak, bár száz évvel később még mindig a Harasztiak kezén találjuk e földeket.¹⁷

Keszi Benedeknek két fia mellett három lánya is volt.¹⁸ Egyikük Borbála, már 1462-ben Ákosházi Sárkány Bertalan felesége volt. A Zala megyei, köznemesi rendű Sárkány család e házasság révén kezdett Érd környékén birtokgyűjtésbe. Ebben különösen nagy szerepe van Benedek legidősebb fiának Ambrusnak, aki már 1500-ban, még apja életében a család feje volt. Ekkor anyja és testvérei nevében is kiegészített Berki Imrével annak néhai apja és László testvére örökségéről.¹⁹ A Sárkányok Keszi Benedek másik lányától Erzsébettől, Czakó Miklós özvegyétől 1513-ban vették meg érdi birtokrészeit, Berki Imre özvegyétől pedig ugyanebben az évben két érdi jobbágytelket vettek zálogba. Mivel úgy tűnik a Berki testvéreknek nem voltak más örököseik, birtokaik valószínűleg a Sárkányoké lettek. Részben ennek is köszönhető talán, hogy a Sárkány testvérek a XVI. század elején nem csak Érd, hanem a környező falvakban is jelentős birtokokat szereztek. 1519-es osztozásukkor Érd, Tétény, Tárnok, Diód, Berki, Eben, Jenő, Felkeszi, Vál és Baracska, majd 1525-ben a fentiek kívül még Horhi és Székely falvakban is birtokoltak.²⁰ Az 1519-es birtokosztályuk során említik először az érdi kőkúriát is,²¹ amely ennek a birtoktömbnek a központja lehetett.

16 1462-ben említik Sárkány Bertalan hatalmaskodása kapcsán (Bártfai Szabó 1938. 234. 890. reg.)

17 MRT 7. 97.

18 Kubinyi 1994. 264.

19 Kubinyi 1994. 264.

20 Kubinyi 1994. 284. 27. jegyzet. Tárnokot és Horhi egy részét 1518-ban vásárolta meg Sárkány Ambrus Vasdinnyési Vas Mátyástól és Héderváry Istvántól. Sárkány Ambrus 1519-ben horhi udvarházát 300 forintért eladta Batthyány Benedeknek és családjának. (MRT 7. 65-66.)

21 Bártfai Szabó 1938. 357. 1420 reg.

4. Érd környéke a középkorban (Györffy György nyomán)

A három Sárkány testvér, Ambrus, János és Ferenc közül 1500-tól a legidősebb, Ambrus volt a családfő, és ő futotta be a legfényesebb karriert is.²² Bár köznemesi családból származott, tehetségének és tanultságának köszönhetően, már 1501-ben pozsonyi ispán lett. Ebben az időben szerepet kapott a pénzügyigazgatásban is, többek között mint adószedő. Ilyen a minőségében is szoros kapcsolatba került érdi szomszédjával, az őt "legkedvesebb atyafiának" nevező Bornemissza János kincstartóval. A királynak adott kölcsönei fejében megkapta a Pozsonyi harmincadot is, amit szinte élete végéig meg tudott tartani. Ez igen jelentős jövedelmet biztosított számára. De birtokokat is gyűjtött. 1504-ben megvette a Zala megyei Hegyesd várát előbb zálogként, majd 1512-ben teljes joggal. 1505-ben már a bárók közé számították. Pozsonyi ispáni méltóságát 1510-ig őrizte meg, ekkor cserélte fel a máramarosi ispánságra és Ónod várára, ezeket azonban hamarosan eladta. 1510-ben Miksa császártól birodalmi bárói címet kapott, 1511-ben pedig II. Ulászlótól örökös bárói méltóságot. A Pozsonyhoz közeli Eberhard várát 1510-ben vette zálogba a Szentgyörgyi grófoktól, és a következő

22 Életéről részletesen: Kubinyi 1994.

években ezt használta rezidenciaként, 1515 körül vált csak meg tőle, amikor megvette helyette Ráskai Balázstól a Trencsén megyei Lednice várát. 1519-ben megosztozott két fiútestvérével a birtokaikon: a Pest, Pilis, Fejér megyei birtoktömböt Ferenc, Ambrus a Vas megyei Köszeget, János pedig a Zala megyei Hegyesdet kapta. A valóságban azonban nem került sor a birtokok szétválasztásra, azokat a három testvér továbbra is közösen használta. 1525-ben ő és testvérei minden birtokukra új adományt kaptak. Ezek a birtokok Zala, Vas, Pozsony, Trencsén megyében, valamint az Érd körüli birtoktömbben terültek el. Két vár (Hegyesd és Lednice) és több nemesi kúria tartozott hozzájuk. Ez utóbbiak: Vindornyaszőlős és Középrajk Zalában, Érd Pest megyében, Keszi Pilis megyében, Vál és Baracska Fejér megyében. 1520-ban és 1525-ben morvaországi uradalmakat is szerzett, illetve időszakosan más várakat és falvakat is birtokolt, melyeket később eladott.

Ambrus több diplomáciai küldetésben vett részt II. Ulászló majd II. Lajos megbízásából. Elsősorban a Habsburgokkal tartott fenn jó kapcsolatokat. Katonai feladatokat is kapott a török ellen: 1513-ban Nándorfehérvár parancsnokaként ért el hadi sikereket, 1522-ben Jajcára vezetett egy csapatot, 1526-ban pedig a Drávához akarták küldeni, hogy a szultáni sereg átkelését megakadályozza, de ez az akció végül nem valósult meg. Pozsonyi majd máramarosi ispáni címe után 1520-ban Zala megye ispánja is volt. Pályájának csúcsára 1524-ben érkezett el, amikor megkapta az országbírói méltóságot, amely a nádor után a második legfőbb tisztségnek számított az országban. A következő hónapokban Szalkai László főkancellárral és Várdai Pál egri püspökkel együtt az ország valóságos vezetőjévé vált. 1525 július 3-án azonban a hatvani országgyűlésen a királyi pár, Szalkai László és Szapolyai János vajda által feltüzelt köznemesség leváltotta. Az ellene támadó szónokok szerint bőrrel, marhával borral kereskedett és a harminccaddal nyúzta a szegényeket. Ez a vélekedés jól mutatja, hogy Ambrus elsősorban kereskedésből és vámbérlétekből szerezte vagyonát és hatalmát. 1526-ban ő is megjelent a Mohácsnál felsorakozott királyi seregben és a csatában lelte halálát.

1522-ben Ambrus végrendeletkezett. E végrendeletben jelentős értékeket hagyott az érdi Szt. György templomra, ahová temetkezni is szándékozott. Ez azt mutatja, hogy ekkor Érdet tekintette fő rezidenciájának. A végrendeletben felsorolt tárgyak egy részéről: egy ezüst szentségtartóról, valamint a Szent Szűz és 13 szent képéről úgy rendelkezett, hogy azok testvérei tulajdonában maradjanak, az érdi házban őrizték őket, és csak ünnepnapokon vigyék át a templomba. Ez az utasítás talán arra utalhatnak, hogy az érdi udvarházában egy oratórium is lehetett, aminek felszereléséhez tartozhattak ezek az egyházi tárgyak.

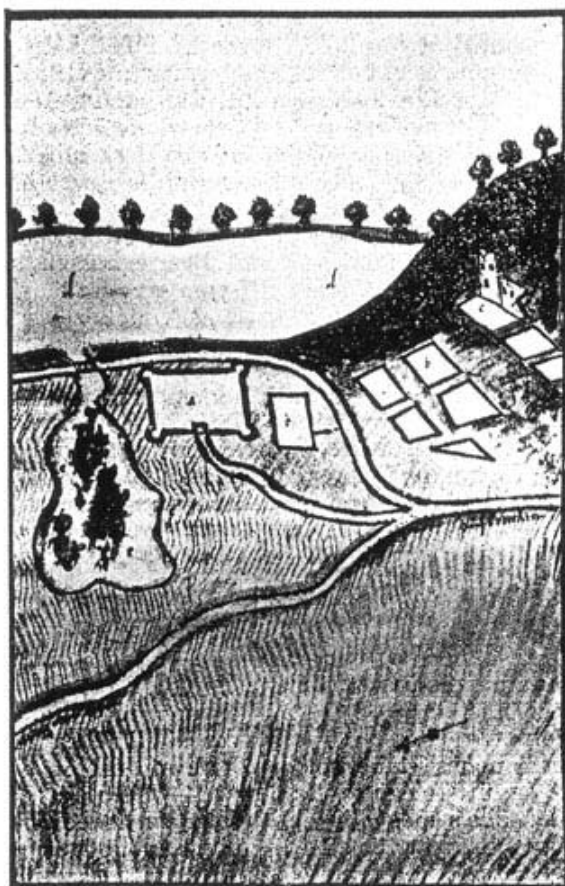
Érdről, mint Sárkány Ambrus jószágáról emlékezik meg Brodarics István is, aki elbeszéli, hogy II. Lajos király 1526-ban, Mohács felé tartva kíséretével, még aznap - július 24-én - mikor elhagyta Budát ide érkezett, és itt több napot is eltöltött.²³

Mint láttuk Érd a XIII. század első fele óta, amikor is Érdi János, sőt talán már apja, Thadeus rezidenciája is volt, csak a Sárkányok birtoklása idején vált újra birtokközponttá. Bár a település és környékének XIV. századi története, a Szécsényiek birtoklásának ideje meglehetősen kevésbé adatolt, az bizonyos, hogy a XIII. század második felében és a XV. század Érd nagyobbik, északnyugati része olyan birtoktömbökhöz tartozott, amelyek központja általában Berkiben volt. Ezzel szemben az 1460-as évektől az birtokot megszerző Sárkány Bertalan valószínűleg Érden alakította ki rezidenciáját, de az udvarház teljes kiépítése a bárói rangra emelkedő Ambrus műve lehetett a XVI. század első negyedében.

A török hódítás után Érden Szulejmán szultán parancsára Hamza bég kis palánkot emelt. Ezt először 1569-ben említi írott forrás. A XVI. századi palánk nyomait, árkanak délkeleti sarkát Fehér Géza találta meg az érdi dzsámi feltárása során. Az ekkor megtalált árokrészlet arra vall, hogy az kisméretű palánkerőd a középkori falutól északra, az országút és a Dunapart között, a Duna mocsaras holtágától délre helyezkedett el. A palánk őrségéről 1599-1600-ból és 1628-1629-ből is vannak adataink.²⁴ 1626-ban

²³ Brodarics 1983. 25.

²⁴ MRT 7. 99.

5. *Heinrich Ottendorf 1663-ban készült rajza Érdről*

6. *Érd 1663-ban, rekonstrukció*

egy dalmáciai utazó, Athanasio Georgiceo járt Érden, és készített a településről egy párfát ritkítóan részletes leírást.²⁵ Különös módon nem szól az erőről, de alaposan ismertei a karavánszerájt, amit tágas, ablaktalan házként említ: *“Itt nem volt más, mint tizennyolc kémény és hely sok embernek, lónak és szekérnek.”* Leírása szerint tíz évvel korábba Szefer pasa építtette. A karavánszerájtól mintegy puskaövényi távolságra, a domb lábánál határozza meg az ekkor már elhagyatott udvarház helyét, amelynek romjait szintén részletesen ismerteti. Mellette megemlíti a gazdasági épületek és lakóházak a romjait, valamint a tető nélkül álló templomot, amelyben 1487-es évszámot látott,²⁶ továbbá a

25 Tóth 1998.

26 A gótikus alaprajzú szentéllyel rendelkező templom a régi romjaiból a XVIII. században épült újjá. (MMT V. I. 350-351.) Az 1487-es évszám alapján a gótikus épület nem okvetlenül a Sárkányok építőtevékenységének eredménye: Ambrus ekkor még túl fiatal volt, apja Bertalan pedig aligha volt elég gazdag egy ilyen építkezéshez.

templom harangtornyát, fallal övezett temetőjét és mellette egy nagy ablakokkal áttört falú épületet.²⁷

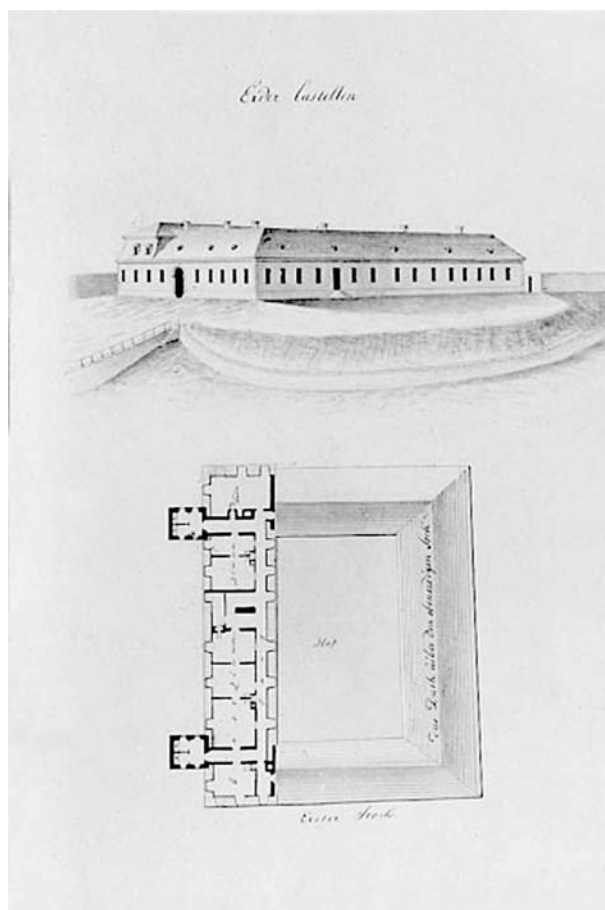
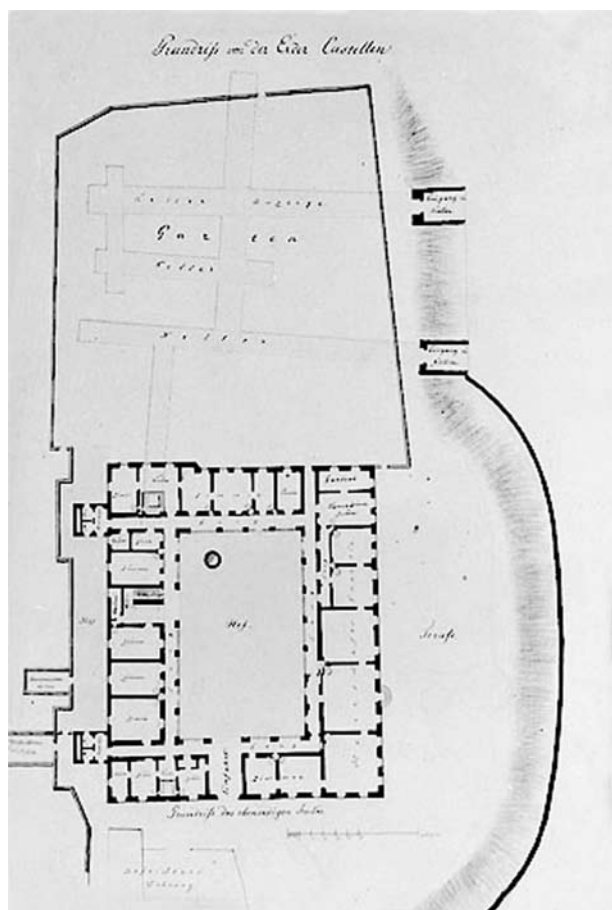
1663-ban Érden járt Evlia Cselebi²⁸ és Henirich Ottendorf. Ők a karavánszerájról nem tesznek említést, viszont leírják a palánkot.²⁹

A templom építése talán inkább a nem sokkal korábban (1485-86-ban) Érden birtokot szerző Bornemissza Jánoshoz köthető, aki 1487-ben lett alkincstartó.

27 Ezt ő kolostornak tartja. Esetleg a középkori plébániaház lehetett, maradványait talán a barokk plébániaházba (MMT V. I. 356-357.) foglalhatták bele.

28 *„Ezt Szulejmán khán parancsára Simontornya várának bégje, Hamza bég építtette. Miután Zerín-oglu ezt felégette, Iszmail pasa, budai vezír, mikor meghallotta, hogy a nagyvezír a győri hadjáratra fog jönni, a rájákat és népeket összegyűjtve, újból felépíttette. Parancsnoka, háromszáz katonája van. A várban húsz deszkatetejű ház és dsami van.”* (Cselebi 1904. 213.)

29 Felmerül a kérdés, hogy nem az okozza-e az eltérést az 1626-os és az 1663-as leírások között, hogy 1616 körül a régi palánkot alakították át karavánszerájjá, majd csak 1626 után kapott ismét katonai őrséget.

7. Wajthay Ferenc 1846-os felmérései az érdi kastélyról (Tarnay Tünde nyomán)

Szerintük Hamza bég palánkját Zrínyi Miklós, illetve Souchess tábornok égette fel 1660-ban, de a budai pasa nem sokkal később a újjáépítette.³⁰ A XVII. századi palánk a réginel sokkal nagyobb volt. Fehér Géza megfigyelései szerint árkai ÉK-DNy-i irányban 147 m széles területet fogtak közre.³¹ Ottendorf beszámolója és helyszínrajza szerint sarkain kerek bástyák álltak. Közepén épült a 10 x 11 m-es alapterületű dzsámi, melynek minarete ma is áll.³² Ottendorf említést tesz az gyér lakosságú faluról és a romos templomról, amelyeket helyszínrajzán is jelöl.³³

30 MRT 7. 98.

31 MRT 7. 99.

32 MRT 7. 98-99.

33 „Hamsevee (Hamzabég) palánk (a) Budától három órányira fekszik a Duna partján. Igen silány négyszögű alkotmány: minden szögletén félkörű, cölöpökből készült erődítményekkel és sárral tapasztott, fonott falkerítés-sel van ellátva. Röviddel ezelőtt építették fel újra, mert Souches tábornok három évvel ezelőtt a régi palánkot a faluval együtt felégette. Ez a falu (b) a palánk mellett

Az udvarházat már nem említi meg és rajzán sem ábrázolja. A rajz szerint a falunak ekkor már csak a templom körüli, azaz az országúttól délkeletre eső részei léteztek, illetve volt egy, minden bizonnyal török eredetű településrész közvetlenül a palánk mellett. A középkori falu másik, az országúttól északkeletre elterülő része, amelyhez a kastély is kapcsolódott ekkor már teljesen kihalt.³⁴

A török kiűzése után a falu újjáéledt. Az I. katonai felmérés szerint XVIII. század végéig újra beépült a középkori falu egész területe, sőt azon túlmenően az egykori palánk és a régi falu

kelet és dél felől fekszik s még alig épült fel újra. Néhány lakója van, s ezek legnagyobbbrészt rácok. A faluban egy hegyen régi, rombadólt, sok évvel ezelőtt lerombolt templom maradványai (c) állnak. A Dunából (d) kisebb mocsár (e) ágazik ki, amely a palánkon innen kissé előre nyomul.” (Ottendorf 1943.)

34 Hogy ide, a mai Kastély és Szapáry utcák területére is kiterjedt a középkori falu a XIII-XVI. század között, régészeti megfigyelések igazolják. (MRT 7. 96.)

8. Az érdi kastély 1970 körül (Tarnay Tünde nyomán)

közi rész is, sőt a palánkon túl az országút mellett is házsorok épültek. A palánk területén ekkor még álltak szabálytalanul szétszórt házak, amelyek aztán a II. katonai felmérés szerint a XIX. századra eltűntek.

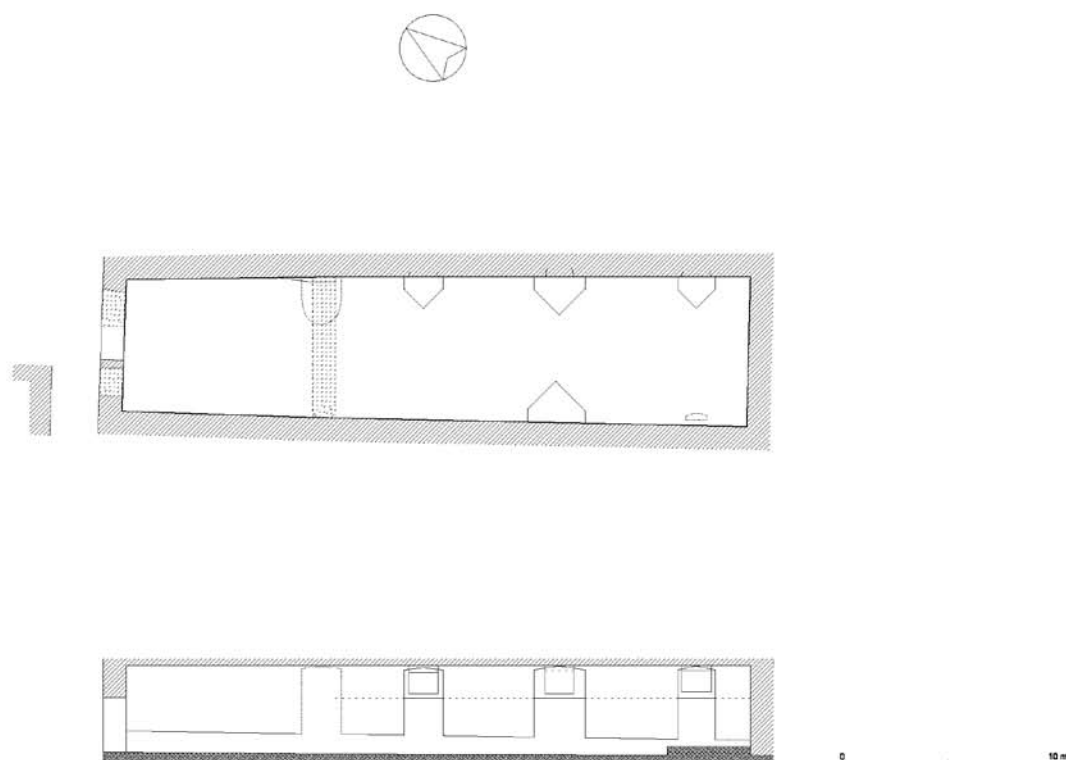
Az érdi birtokot 1675-ben az Illésházyak szerezték meg, de 1722-ig Szapáry Péternek adták zálogba. A kastélyt még 1730 előtt újjáépítették.³⁵ Az Illésházyaktól 1828-ban Batthyányi Fülöp vette meg Érdet. 1846-ban Wajthay Ferenc felérte az érdi Batthyányi uradalom épületeit, köztük a kastélyt is. 1848-ban Sina György vásárolta meg a birtokot. Fia Sina Simon 1869-ben újjáépítette a kastélyt, melyet a század végén a Wimpffen, majd a Károlyi család szerzett meg. Az épület 1920-ban a Jezsuita rend, majd 1928-ban a Vizitációs nővérek tulajdonába került, 1940-ben pedig KALOT Népfőiskola költözött falai közé. A háború alatt hadikórházként működött, majd a háború után, a kismértékben sérült épületben szükséglakásokat alakítottak ki. Az 1958-ban megjelent műemléki topográfiahoz elkészült a kastély alaprajzi felmérése. A védett műemléket ezután 1971-ben elbontották.³⁶

35 Bél Mátyás már az újjáépített kastélyt írja le 1737-ben megjelent *Notitia...* című művében: „A falu nyugati és déli része magasabb fekvésű és ennek lejtőjén házak épülnek. Itt van a földesúrnak, Illésházy grófnak a kastélya is, a lejtő emelkedettebb részén. Ez az épület díszes a falunak, urasághoz illő pihenőhely, de egyszersmind gazdasági központ is. Négyzetes, földszintes építmény, de magasabb fekvése miatt távolról emeletesnek látszik. A kastélytól jobbra, de kissé lejjebb áll a néhány évvel ezelőtt épült templom.” (Bél Mátyás Pest megyéről. ford. Szabó Béla Szentendre, 1977. 163.)

36 A kastély történetének összefoglalása: Tarnay é.n.

A középkori udvarházzal a legrészletesebb leírás Athanasio Georgiceo 1626-os beszámolója. Ő ugyan már romosan látta az épületet, de jó megfigyelőként számos fontos részletet megörökített:

“E falutól egy puska lövésnyi távolságra volt egy domb alatt egy palota, de tető nélkül, és nagy részt romosan, még az ablakokból is kiszedték a köveket. Ezt a palotát minden oldalról megnéztem, és a domb oldaláról igen mély pincét találtam, ép boltozattal, és egy teljesen ép konyhával, amelynek a tetejét piramis alakúra készítették, ez még kéményként szolgált – igen előkelő építmény, volt bent egy teljesen kőből épült mosómedence is, amelyik eléggé kinyúlt a falon, itt, mint gondolom, a piszkos vizet öntötték ki. Ennek a palotának a másik részén egy sarokban volt egy kerek tornyocska, ebben nem volt más, mint egy csigalépcső, amelyen a felül lévő szobákba lehetett felmenni, ahol igen szép márványdarabokat lehetett látni. Ez a rész ennek a helynek, vagyis a dombnak a lejtése miatt magasan volt, három sorban voltak a szobák, az első rész szobái boltozatosak voltak, de a boltívek romosak, míg a két felső részben látszott, hogy itt valaha gyönyörű mestergerendák voltak. Az ajtó, amelyik az udvarról a boltozatos szobákba nyílt, szintén márványból készült, felette egy címer állt, amelynek mezejében egy korona volt kivésve, afölött egy ember, köldökig meztelen, aki keresztbe fonta a karjait, és ezt az embert a koronával egy sárkány fogta körbe, amelynek egy alma volt a szájában. Kimentem a palotafal egyik hasadéka, és egy lapos részt találtam, amelyet a Duna felől egy igen vas-

9. Az érdi kastély középkori pincéje, alaprajz és hosszmetset

tag fal tartott, ennek vastagsága megegyezett a palota első szobáival, úgy gondolom, hogy itt volt a kert, és alul még látszottak a régi, nem túl magas falak, amelyek az istállók és a szolgálknak épült házak nyomait mutatták. Ez a palota, ahogy az egyik kísérőm tájékoztatott, a magyarországi királyné volt, aki időnként idejött Budáról, hogy gyönyörködjek eme fenséges helyben, egy puskalövésnyire a Dunától, ahol mintegy húsz lépésnyire a parttól egy kis sziget volt, tele aránytalanul nagy gyümölcsfákkal, amelyeket úgy gondolom, hogy még ez a királynő ültetett el.”³⁷

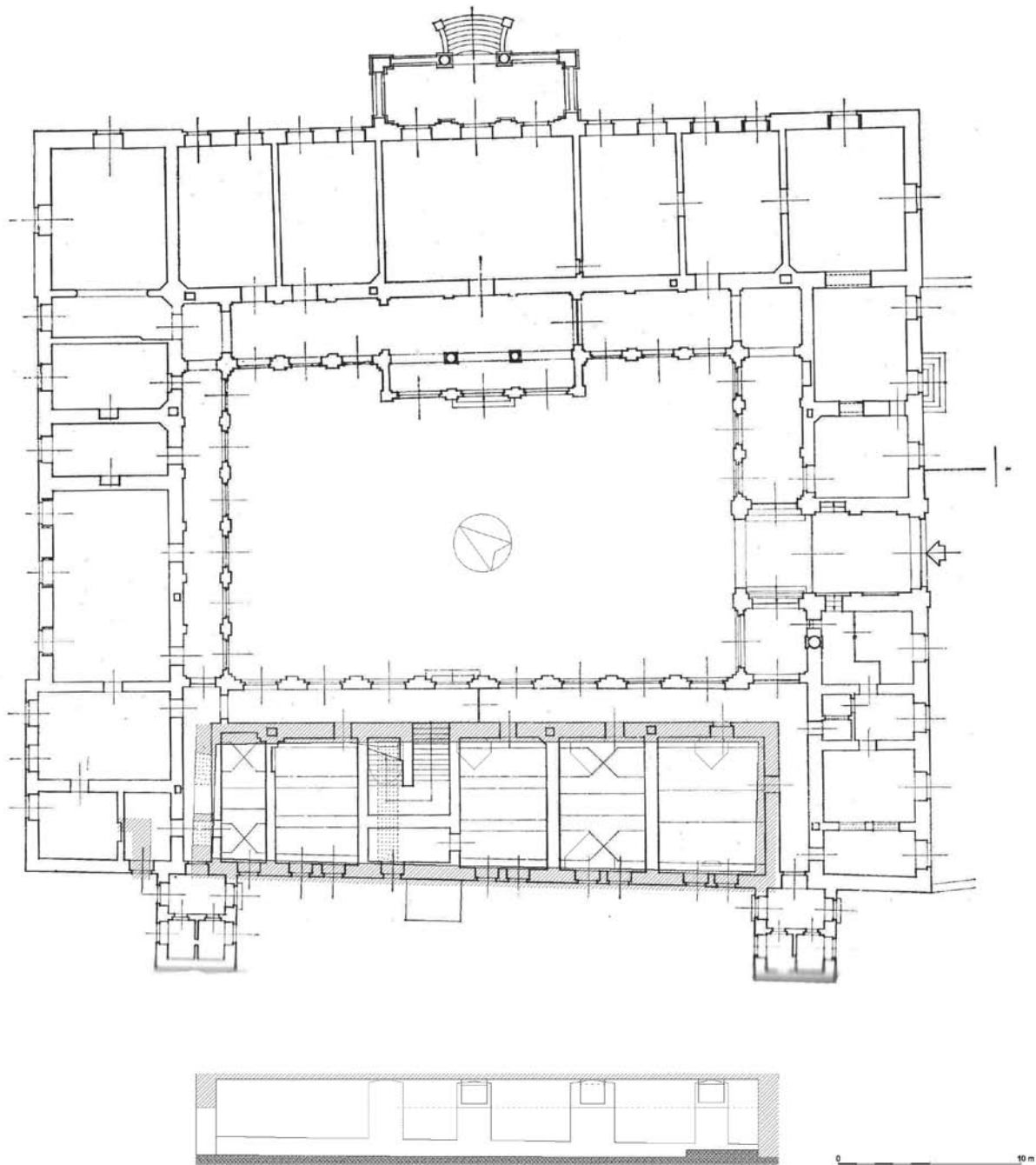
A Georgiceo által leírt címer a Sárkány családé.³⁸ Talán ez a címerkő került elő 1840-es évek első felében a kastély javítása közben.³⁹ Bár Bél Mátyás leírása és az 1846-os felmérés is földszintes épületet mutat, míg Georgiceo kétemeletes palotáról beszél – ami a középkori udvarház erős XVIII. századi visszabontását

feltételezi a címerkő XIX. századi előkerülése arra utalhat, hogy a barokk épület még megőrizhette a középkori kúria földszinti falainak, legalább a főhomlokzatnak egy részét. Erre vall az 1958-ban készült alaprajz is, amely a kastély DNy-i szárnyának ÉK-i és DK-i végfalait a többi fő- és válaszfalnál vastagabbnak, 80 cm-esnek ábrázolja. Ezek a falak azok, amelyek pontosan a szárny alatti pince falaira illeszkednek. A ma is álló pince a zártudvaros barokk kastély hegy felőli, délnyugati szárnya alatt húzódott. Az 1958-as felmérés szerint ez a szárny volt egyedül boltozott: az alaprajz a válaszfalakra támaszkodó, hevederes, fiókos dongaboltozatokat rögzített. A válaszfalak és a boltozatok valószínűleg XVIII. századiak lehettek csakúgy mint az emeletre, illetve eredetileg a XVIII. századi manzárdszintre vezető lépcső, amelynek a helyszínen ma is láthatóak a maradványai. E szárny alaprajza a többitől eltérően kissé torz volt, helyiségei DNy felé szélesedtek. Ez a szabálytalanság a pince formáját követte.

37 Tóth 1998.

38 Nagy X. 1863. 59.

39 MRT 7. 97.

10. Az érdi kastély 1958-as felmérése a középkori pince alaprajzára vetítve

A pince középkori építmény. Hossza 29,86 m, szélessége DK-i végén 7,14 m, ÉNy-i végén pedig 6,27 m. Hosszanti dongaboltozattal fedett terének belmagassága 4,16-4,29 m. Falai és boltozata kavicsos habarcsba rakott törtkőből készült, kevés téglafelhasználásával. Az eredeti boltozat a pince ÉNy-ról számolt második

negyedében beszakadhatott, ezért itt a XVIII. században tiszta téglaboltozattal pótolták. Ebben a szakaszban alakították ki a barokkori pincelejárót, amely a földszinti lépcsőház alatt helyezkedett el. Az ÉK-i falban nyíló lejárát alatt egy lépcső nyúlhatott be a pince terébe, ennek azonban mára csak a pincefalán megfigyelhető

11. A XVI. századi udvarház elméleti rekonstrukciója

boltvalla van meg. Az elpusztult barokk lépcső boltvalla alatt azonban a középkori falazat levéselt, a pince falsíkjából kiugró, szabálytalan felületet mutat. Vele szemben, a pince DNy-i falán a téglás, barokk boltozatjavítás egészen a boltvállig lefut. Ezek a jelenségek arra utalhatnak, hogy a középkorban, itt, a pince ÉNy-i harmadában egy válaszfal, vagy falpillérre támaszkodó hevederív lehetett. A feltételezett válaszfaltól ÉNy-ra eső rövidebb pincszakasznak csak egy középkori nyílása volt: az ÉNy-i végfal közepén egy kb. 160 cm széles és 260 cm magas, félköríves kapu. Ennek csak a bal oldala maradt fenn, jobboldalát elbontották a helyén nyitott szélesebb folyosó nyílásával, amely a kastélytól ÉNy-ra húzódó, XVIII-XIX. századi pincerendszerbe vezet. Az ajtótól balra, a pince végfalát egy másik, szabálytalan nyílással is áttörték. Itt jól mérhető a pince 110 cm-es falvastagsága. A nyíláson át elkezdték kibányászni a természetes lösz talajt, ám a pincefaltól 230 cm-re egy, vele párhuzamosan futó falazásba akadtak, amely ÉK felé falsarokban végződik. Nyilván egy külön álló, másik középkori épület maradványa lehet. E pincszakasz DNy-i falán is megfigyelhető egy újkorban bevágott, majd befalazott ajtó helye. A pince nagyobb, DK-i részének DNy-i fala közepén egy, a középkori

boltozattal egykorú boltfiók helyezkedik el, alatta viszont semmilyen nyílásnak nincs nyoma. Tőle balra egy a boltozatba utólag bevágott barokk pinceablak található. A szemben lévő ÉK-i falat három, nagyjából arányosan elosztott pinceablak tagolja. Mindegyikhez a DNy-i faléhoz hasonló boltfiókot alakítottak ki. Az ablakok eredetileg nem pinceablakok, hanem 140 cm széles, rézsús oldalú fülkékben álló, kb. 1 m magas parapettel ellátott, földszinti ablakok voltak. A pince jelenlegi járószintje felett 290 cm magasan induló ablakfülkék alatt még 30 cm mély falsík figyelhető meg, majd az egyenesre levágott löszfal húzódik a pince padlójáig. A jobb oldali utolsó ablaknál a löszfalat kissé megbontva előkerült az ablakos fal alapozása, amelyről a pince kiásásakor nem tisztították le a terméstalajt. Ezek a megfigyelések egyértelműen bizonyítják, hogy a pince építése előtt itt már állt egy korábbi középkori épület, amelynek legalább az ÉK-i falát felhasználták az alapincézett új épülethez. A pinceablakká alakított nyílások közül legfeljebb a középső őrizte meg későközépkori formáját: az ablakparapet felett az ablakfülkét téglaboltóval átboltozták, és csak egy keskeny nyílást hagytak szabadon. A másik két ablakot a barokk korban átalakították, a boltfiókoknak az oldalfalhoz csatlakozó

szélét kibontva meredeken emelkedő barokk téglaboltozatokat építettek a helyükre, hogy aknás pinceablakokat formáljanak a nyílásokból.

A pincén végzett megfigyelések alapján a későközépkori udvarház főépülete a barokk kastély hátsó, DNy-i szárnya helyén húzódó, nagyjából 32 x 9 m-es külméretű palota volt. A pince bejárta a ÉNy-i rövid homlokzat közepén nyílt. Az ÉNy-i harmadában megosztott pince felett, a kissé a külső szint fölé magasodó földszint minden bizonnyal két helyiségre: egy nagyobb, 20 m hosszú DK-i teremre és egy kisebb, 9 m hosszú szobára tagolódott. A földszinti helyiségek Athanasio Georgiceo szerint boltozottak voltak. Ide, a földszintre nyílt az az ajtó, amelyet a Sárkány család címere díszített. A két emeletet már csak Georgiceo leírásából rekonstruálhatjuk. Ezeket fagerendás födémek fedték, és egy csigalépcsőtornyon át lehetett megközelíteni őket. Ez a kerek torony az egy sarkon, talán az udvari homlokzat DK-i végén állhatott. Georgiceo leírását ugyanis a hegyoldalba vágott pincékkel kezdi, amelyek alighanem a kastélytól ÉNy-ra lévő barokk pincerendszer előzményei lehettek, majd részletesen leírja a különálló, piramis alakú kéményboltozattal fedett konyhát. Talán ennek a konyhaépítménynek a falsarka került elő a kastély főépületének ÉNy-i fala mellett. A lépcsőtornyról pedig azt mondja, hogy egy másik sarkokban áll. Georgiceo ezután tér át a palotaszárny mellett álló, a Duna, azaz kelet, délkelet felől vastag támfallal megtámasztott kert leírására, amely így minden bizonnyal a palota DK-i végében, feltehetően a barokk kastély gazdasági épületeinek a helyén terülhetett el. Leírása szerint a palota ablakkeretei már nem voltak a helyükön. Ezeket talán a törökök szedték ki, hogy felhasználják őket a palánk, illetve a karavánszeráj építéséhez.

Georgiesco leírása nyilvánvalóan a Sárkány Ambrus XVI. század első negyedében kialakított főúri rezidenciáját örökölte meg. Az általa leírt, és pincészinjében ma is ismert kúriát érdemes összevetni a XV-XVI. századi Magyarország ismert nemesi rezidenciáinak egyik főbb csoportjával. Ezeknek a téglalap alaprajzú, kétosztatú kőházaknak a típusa a XI. századig

nyúlik vissza. A visegrádi⁴⁰ és a pozsonyi ispáni várak kéthelyiséges palotaépületei⁴¹ a legkorábbi hazai példái ennek az épületformának. A kőszegi vár XIII. század végén épült emeletes palotaépülete már a főhomlokzata előtt egy toronnyal is bővült.⁴² Az épülettípus egyszerűbb, torony nélküli változatát ismerjük az Anjoukorból a visegrádi fellegvárból,⁴³ és a város házai közül is.⁴⁴

A vidéki nemesi udvarházak körében ez az épületforma a 15. században terjedt el. Jól keltezhető példája a nyitrasimonyi (Partizánske) kastély épülete, amelyet 1426-ban Simonyi Imre és testvére Miklós emelt.⁴⁵ A kétszintes, pince nélküli épült külső mérete 27 x 10 m. Mindkét hosszú homlokzatának közepéhez négyzetes torony csatlakozott. Eredetileg valószínűleg egyharmad, kétharmad arányban tagolta két helyiségre szintjeit egy-egy válaszfal.⁴⁶

Ezt a kétosztatú, homlokzati tornyos típust követi a vas megye Sennye (Zsennye), pontosabban nem keltezhető XV. századi udvarháza. A 20 x 8,5 m-es épület két szintje két-két alig eltérő méretű helyiségre tagolódott.⁴⁷

Az 1430-as évekből származik, Kompolti János kisházai udvarháza. Az 15 x 8 m-es, alápincézett, kéthelyiséges épület szintenként egy kisebb és egy nagyobb helyiségre oszlott. A pincelejárata a hosszoldal közepén állt, felette négyzetes torony emelkedhetett⁴⁸

1418-ban márt állt a Cikók pomázi udvarháza. Az eredetileg 12 x 6 méteres belső terű, kétszintes ház dongaboltozatos pincéjét egy hevederív osztotta két azonos méretű térre. A

40 Szőke 1986.

41 Fiala – Štefaničov 1965.

42 Holl 1992. 71-80.

43 Buzás – Orosz 2010. 12-16, 141.

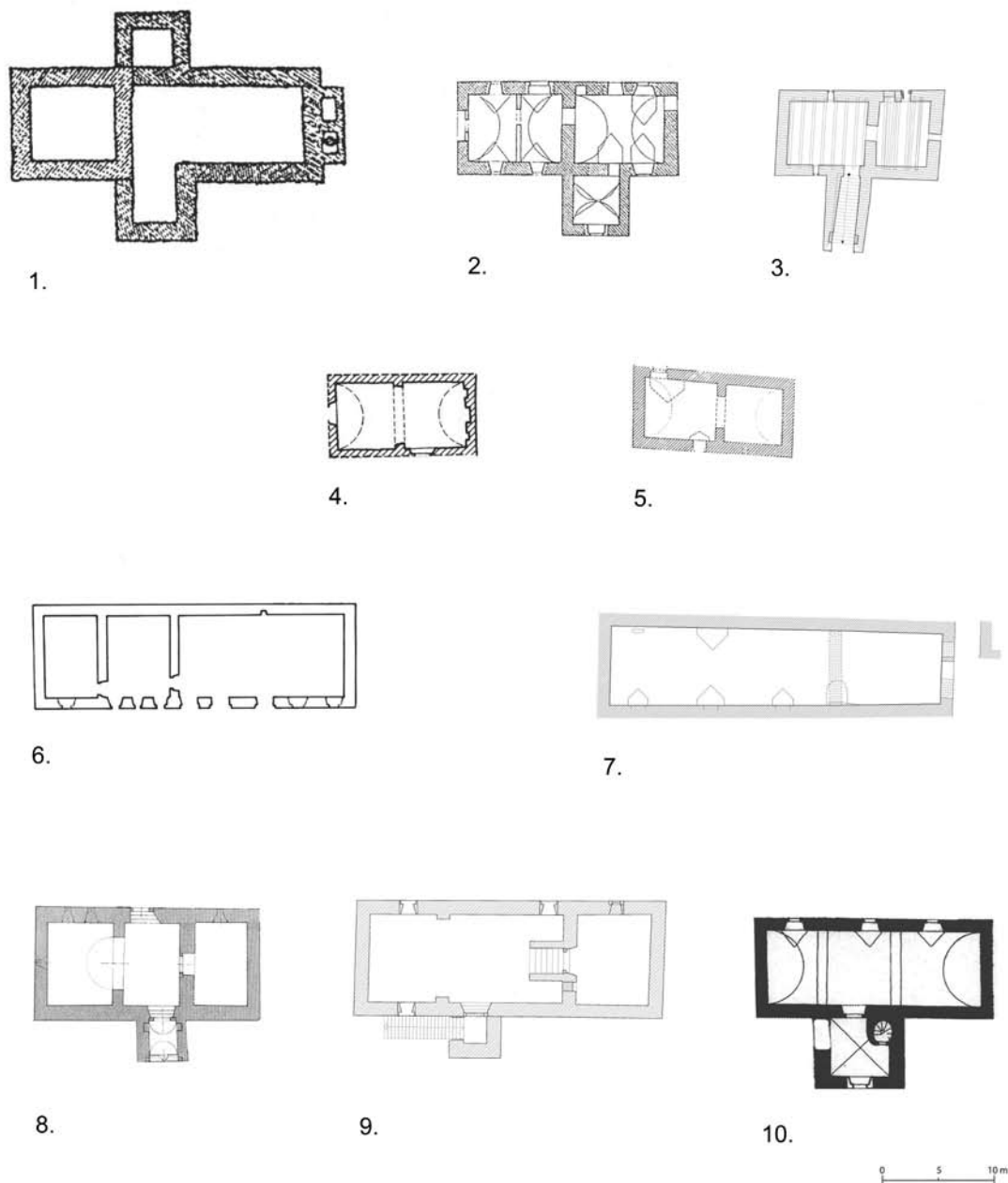
44 Buzás – Gróf – Gróh – Kovács 2006. 252-257.

45 Koppány 1999. 77-78, 209, 56-57. képek.

46 Alexander Ruttkai kutatási alaprajza az épületet kétosztatúként, két toronnyal ábrázolja, jelenleg a belső tere háromosztatú, illetve egy belső lépcsőházzal is rendelkezik, és csak a bejárat feletti tornya áll.

47 Koppány 1999. 63. kép

48 Buzás 2012.a. 16-21.

12. Egytraktusos nemesi udvarházak a középkori Magyarországról. 1) Nyirtasimonyi, 2) Zsenye, 3) Kislána, 4) Pomáz, 5) Beregdaróc, 6) Várpalota, 7) Érd, 8) Szászvár, 9) Nyírbátor, 10) Devecser

pince lejárt az udvarra néző hosszanti homlokzat közepétől kissé eltolva helyezkedett el.⁴⁹

Pomázzal szinte azonos méretű és elrendezésű a beregdaróci udvarház. 14,5 x 7,5 m-es, kétszintű, kétszintes épület, dongaboltozatos, hevederrel osztott alsó szinttel, melynek bejárá-

ta a hosszoldal közepétől kissé eltolva helyezkedik el.⁵⁰

Bár szintén megjelent már a Zsigmond-korban, inkább a Mátyás-korban terjedt el a fentiekhez mindenben hasonló, de háromszögletű kúria-típus. Ezekhez az épületekhez már minden esetben pincegáddal kombinált homlokzati torony csatlakozott. A pince még gyakran kétszintű,

⁴⁹ Virágos 2006. 32, 38. Virágos Gábor az udvarház első fázisát még a XIII. század végére keltezi, de a keltezéshez bizonyítékot nem hoz.

⁵⁰ Koppány 1999. 79, 66. kép.

de a nagyobbik pinceteret, a földszinti válaszfal alatt hevederívvel osztották meg.

E típus korai, feltehetően Zsigmond-kori példája a pécsi püspökök szárszvári udvarháza. A 20 x 9 m-es, kétszintes épület pincéje két, felső szintje valószínűleg három helyiségre tagolódott. A hosszoldal közepén elhelyezett pincegádor felett torony emelkedett.⁵¹

Hasonló épület volt a Choron család Mátyás-kori devecseri kastélya. A különbség mindössze annyi, hogy a 21 x 10 m-es épület egyterű pincéjét két heveder tagolta, válaszfal nem osztotta meg. A felső szinten pedig a torony terét hevederív kötötte össze a középső helyiséggel. A felső szinten csak az egyik helyiség volt boltozott.⁵²

E típust követte nagyobb méretben a Báthori István vajda késő-Mátyás-kori nyírbátori kastélya. Eredeti formájában 28 x 10,5 m-es, kéthelyiséges pincével épült. A kisebbik pincehelyiség lényegesen kisebb a másikonál, viszont a nagyobbik pinceteret egy hevederív is megosztja. A pincelejárát az udvari homlokzat közepén nyílott, felette valószínűleg eredetileg egy torony is állhatott. A földszint három helyiségre tagolódott és csak az egyik szélső volt boltozott.⁵³

Sárkány Ambrus érdi udvarháza 32 x 9 m-es alapterületével, négyszintes elrendezésével kiemelkedik a korabeli nemesi kúriák közül. Ebben a méretkategóriában különösen meglepő a pince által tükrözött kéthelyiséges elrendezése. Egyéb tekintetben is mutat néhány sajátos vonást az épület: pincéjének bejárta nem a hosszoldalán, hanem az egyik rövid oldal közepén nyílott és lépcsőtornya sem a főhomlokzat közepe táján, hanem az egyik sarkában helyezkedett el, konyhája pedig valószínűleg különálló épületben volt. Ezek a méretbeli és elrendezési sajátosságok talán összefüggésben állnak az érdi udvarház korai periódusával. Ennek a periódusnak a részletei jelenleg csak a pince ÉK-i falának kétharmadnyi szakaszán mutathatóak ki, de elképzelhető, hogy valójában az egész pince ehhez a korábbi épülethez igazodott: tulajdon-

képpen az álló épület alá áshatták be a löszös altalajba. Az bizonyos, hogy a három nagy földszinti ablakkal megvilágított, 20 m hosszú nagyterem ennek a korábbi udvarháznak a jellegzetes eleme volt. Maguk, a nagyméretű, fülkés, földszinti ablakok is szokatlanok. Ilyeneket sehol sem ismerünk a fent említett XV. századi udvarházakban. Ezeknél az alsó szint vagy pince volt, aminek földeme sokszor a külső járószint fölé emelkedett, vagy ha földszint, akkor általában kicsi, magasra helyezett ablakokkal világították csak meg. Nagyméretű földszinti ablakokat pince nélküli épületen jelenleg csak a várpalotai XIV. századi udvarházzal ismerünk.

A birtokot, amelyen ez az udvarház épült 1350-ben kapta I. Lajos királytól Tóth Lőrinc, az Újlakiak öse.⁵⁴ A Palota helynév, amely már az udvarház léte utal, először 1397-ben jelenik meg írott forrásban. 1409-ben már említik a palotai curiálist is. Az udvarház tehát valószínűleg a XIV. század második felében épült. A XV. század közepén felépült várpalotai várba részlegesen belefoglalt, 29 x 9 m-es udvarház László Csaba kutatásai szerint emeletes lehetett.⁵⁵ Részben fennmaradt földszintje három helyiségre tagolódott. Bejárata a hosszanti nyugati homlokzat közepén, az épület nagyobbik felét elfoglaló 15,5 m hosszú, festett falú nagyterem sarkába nyílott. Ezt a nagytermet három,⁵⁶ a nyugati homlokzatba vágott, nagyméretű, fülkés, ülőpadkás ablak világította meg. A nagyteremből nyílott a következő, 5,5 m-es szoba, amelynek nyugati homlokzatát kis, fülke nélküli ablakokból komponált nyíláscsoport törte át. Innen is egy ajtó vezetett az épület északi végében álló 4,7-es helyiségbe. Ennek nyugati falából csak az alapozás maradt fenn, így többi nyílását és funkcióját nem ismerjük. Ha csak nem ez szélső helyiség volt a konyha – ami ke-

51 Gerő 1999.; Buzás 2012.b. 123-124.

52 Koppány 2009. 95.

53 Nyírbátorról legutóbb összefoglalóan: Virágos 2006. 60-80.

54 Gergelyffy 1975. 282.

55 László 2006.

56 László Csaba elképzelhetőnek tartja egy negyedik ablak létét is, de erre nincs bizonyíték. Az egyik ablaknak utólagos átalakítások nyomait figyelte meg (László 2006. 168.), de leírásából nem világos, hogy az ablakokat ebben a formában az épület eredeti elrendezéséhez tartozónak vagy egy későbbi, általa feltételezett, de nem keltezett, ám feltehetően vár XV. század közepi kiépítését megelőző időpontra datált, módosításához kívánja sorolni.

véssé valószínű – akkor az udvarház konyhája külön épületben kaphatott helyet.

Úgy tűnik, hogy a Sárkány Ambrus érdi udvarháza kiépítésekor egy, a palotaihoz hasonló kúriaépület körítőfalait használta fel. Az épülettípus palotai analógia alapján nem zárható ki, hogy ez egy jóval korábbi, akár még

a Szécsényiek érdi birtoklása idejéből származó kúriaépület volt. Ám kutatás nélkül ma még nem tudjuk hitelesen megállapítani a korát. Az azonban bizonyos, hogy az érdi kastély régészeti kutatása igen jelentős ismeretekkel gazdátaná ismereteinket a középkori Magyarország nemesi rezidenciáiról.

Rövidítések

- Bakács 1982. Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez, 1002–1437. Oklevélregeszták. Budapest 1982.
- Bártfai Szabó 1938. Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig, Budapest, 1938.
- Brodarics 1983. Brodarics István: Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról. Fordította Kardos Tibor. Budapest, 1983
- Buzás – Orosz 2010. Buzás Gergely – Orosz Krisztina: A visegrádi királyi palota. Budapest, 2010.
- Buzás 2012.a. Buzás Gergely: A kishánai vár története. *Archaeologia - Altum Castrum Online*, 2012. <http://archeologia.hu/content/archeologia/98/buzasa-kishanai-var-tortenete.pdf> 2012.b. (2012.12.30.)
- Buzás 2012.b. Buzás Gergely: Szászvár. *Castrum* 2012/1-2. 123-125.
- Buzás–Gróf–Gróh–Kováts 2006. Buzás Gergely – Gróf Péter – Gróh Dániel – Kováts István: Középkori településmaradványok, 18. századi plébániatemplom és temetőrészlet a visegrádi Rév utcából. *Folia Archaeologica* LII. 2005-2006. 251-287.
- Cselebi 1904. Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664, fordította Dr. Karácson Imre. Budapest, 1904. *Török–Magyarkori Történelmi Emlékek. Török történetírók. III.*
- Fiala – Štefaničov 1965. Fiala A. – Štefaničov T.: Stavebný vývoj Bratislavského hradu v. 11-13. storici. *Vlastivedný časopis* 14. (1965)
- Gergelyffy 1975 Gergelyffy András: Várpalota. In: *Várépítészetünk*. Szerk.: Gerő László. Budapest, 1975. 285–287.
- Gerő 1999. Gerő Győző: Szászvár – A püspöki vár településtörténete és építéstörténete. in: *Die Bischofsburg zu Pécs, Archäologie und Bauforschung - A pécsi püspökvár, régészet és épületkutatás, ICOMOS, Hefte des Deutschen Nationalkomitees XXII.* 1999. 109-143.
- Györffy IV. 1998. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest, 1998.
- Holl 1992. Holl Imre: Kőszeg vára középkorban. Budapest, 1992.
- Karácsonyi 1900. Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a 14. század közepéig. Budapest, 1900. Reprint 1995.
- Koppány 1999. Koppány Tibor: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999.
- Koppány 2009. Koppány Tibor: A Sümegi var es a Devecseri Kastély reneszánsz kőfaragványai *Lapidarium Hungaricum: Magyarország Építészeti töredékeinek gyűjteménye 7,1. Veszprem megye 1.* Budapest, 2009.
- Kubinyi 1994. Kubinyi András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. *Tanulmányok*. Szerk. Pamer Nóra. Budapest. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. 263-291.
- László 2006. László Csaba: A várpalotai 14. századi „palota”. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk.: Kovács Gyöngyi - Miklós Zsuzsa, Budapest, 2006. 163-170.
- MMT V. Magyarország Műemléki Topográfiaja V. Pest megye műemlékei I-II. Szerk.: Dercsényi dezső, Budapest 1958.
- MRT 7. Magyarország régészeti topográfiaja 7. A budai és szentendrei járás. Szerk: Torma István, Budapest, 1986.
- Nagy X. 1863. Nagy Iván: Magyarország családai: Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, 10. kötet. Pest, 1963.
- Ottendorf 1943. Hermann E.: Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Heinrich képes útleírása. (Pécs), 1943.
- Szőke 1986. Szőke Mátyás: Visegrád, Ispánági központ. *Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára* 244. Budapest, 1986.
- Tarnay Tarnay Tünde: Műemlékek és épített értékek Érden. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Erd/pages/008_muemlekek_es_epitett_ertekek.htm (2012. 12. 29.)
- Tóth 1998. Tóth István György. Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok*, 132. Évfolyam 1998/IV.
- Virágos 2006. Virágos Gábor: The Social Archaeology of Residential Sites. *Hungarian Noble Residences and their Social Context in the Thirteenth through to the Sixteenth Century*. *Archaeolingua Central European Series* 3. 2006.